

שתי איגרות מיהודי הגליל לסיר משה מונטיפיורי בענייני חקלאות – תר"ט (1849)

ישראל ברטל

בספרות העוסקת בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל במאה ה"ט נקשר תדיר מסעו השני של מונטיפיורי לארץ בשנת תקצ"ט עם הצעות להתיישבות חקלאית בגליל וביהודה.¹ לא כן מסעו בשנת תר"ט. על מסע זה מיעטו הביוגראפים של הנדבן לכתוב,² ובהיסטוריוגרפיה איננו מקושר עם הצעות התיישבות, אלא בפעולות סיוע להקמת מוסדות סעד בערים ולפרודוקטיביזציה של היישוב בדרך תיקון החינוך ופיתוח תעשייה ומלאכה.³ לפי מה שנכתב דומה לכאורה, כי לאחר תום השלטון המצרי בארץ-ישראל נפסקו לזמן ניכר הנסיונות מצד יהודי הערים להתפרנס מעיסוקים הקשורים בחקלאות: '...ומי הוא אשר יתערב אל לבו לגור ביניהם, בכפריהם לעסוק בעבודת אדמה, שדה וכרם...'.⁴ אך, לאמיתו של דבר, גשתמרו עדויות אחדות בכתובים להמשכן של מגמות כלכליות

- 1 ראה למשל: י' בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני,³ ירושלים תשל"ו, עמ' 402–405; ב"צ גת, היישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות ה"ר–התרמ"א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 64–66; א"מ לונץ, משה וירושלים, ירושלים, ב (תרמ"ז), עמ' 107–115; ג' קרסל, פותחי התקוה, ירושלים תשל"ו, עמ' 39–64.
- 2 ראה בעיקר: Louis Loewe (ed.), *Diaries of Sir Moses And Lady Judith Montefiore*, Chicago 1890, pp. 12-15; P. Goodman, *Moses Montefiore*, Philadelphia 1925, pp. 100-101; לונץ, שם, עמ' 115–120; ז' רביד, משה מונטיפיורי ומסעותיו לארץ-ישראל, פרקים, בטאון האקדמיה העברית באמריקה, ג (תשכ"ג), עמ' 229; ועוד אחרים.
- 3 אפייניים לכתובה זו דברי קרסל על מסע תר"ט: 'אכן כפי שנראה בסמוך, הוגשו גם הפעם תזכירים למונטיפיורי, בהם ביקשו, אנשי ירושלים ושאר מקומות, עבודה ואף הציעו תכניות מסוימות בנידון זה. הם נואשו כנראה מן החקלאות (ההדגשה שלי – י"ב). "אב דגם" לכך הוא מרדכי סלומון, אשר בשנת 1839 הציע את החקלאות ובשנת 1845 את התעשייה. אף התזכירים שהוגשו עתה למונטיפיורי מדברים בעיקר בתעשייה' (פותחי התקוה, עמ' 106–107). לעיני הכותבים עמדו בעיקר האיגרות שנתפרסמו על-ידי בן-צבי (מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 164–178) או ש' בארון (מנחה לדוד, ירושלים תרצ"ה, עמ' קכ–קכח); ספר קלוזנר, ירושלים תרצ"ז, עמ' 302–312, ואלו יצגו רק תגובת חלק מן האשכנזים בירושלים לשינוי המדיני שחל לאחר תום השלטון המצרי. ראוי לציין שגם בתר"ט נמסרו למונטיפיורי בקשות לעזרה על-ידי סיוע בחכירת אדמות או בעיבוד חלקות על-ידי פלאחים, ואלו נמצאו תחת ידו של י' בן-צבי כפי שניכר ממצאות צילומיהן במכון בן-צבי.
- 4 לפי בארון, ספר קלוזנר. מקור האיגרת בכ"י מונטיפיורי, 576 (מיקרופילם 6192 בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי).

הקשורות בחקלאות גם בשנת תר"ט. אלו הן בקשות לסיוע ברכישת קרקעות או השגת אמצעי ייצור השופכות אור על הקשרים בין שכבות מסוימות ביישוב היהודי לבין המשק הכפרי בארץ-ישראל בשנות ה-40 של המאה הי"ט. הבקשות אינן שונות בצורתן ובמהותן מאלו שהוגשו לנדבן בתקצ"ט. מתחזקת על ידיהן התמיהה בדבר הסלקציה שנעשתה ביומניהם ואחרייכן בסיפור חייהם של בני הזוג מונטיפיורי: מדוע לא זכה מסעם השלישי של בני הזוג לארץ ליותר מאשר שורות מעטות בביוגרפיה שערך איש סודם הנאמן? מה פשר ההתעלמות הכמעט מוחלטת מתכניות הקשורות בחקלאות שהיו למונטיפיורי ולבני לויתו גם בשנת תר"ט?

שתי התעודות המתפרסמות בזה לקוחות מאוסף האיגרות שהביא עמו מונטיפיורי ממסעו השלישי לארץ-ישראל. איגרות אלו, שנמסרו לו בערי סוריה וארץ-ישראל, סודרו על-ידי מזכירו ואיש סודו אליעזר הלוי (לואיס לוה), וצורף אליהן מפתח הכותבים וגושי הכתיבה. תיק האיגרות הוא מס' 576 באוסף כה"י 'מונטיפיוריאנה' ב-Jew's College, לונדון (מיקרופילם מס' 6192 בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי).

האיגרת הראשונה נמסרה למונטיפיורי על-ידי יהודי אשכנזי מצפת, יוסף בן שמעון. הידיעות על איש זה מועטות ביותר ובעצם מסתכמים כל הפרטים אודותיו בגילו, מצאו, גודל משפחתו ומהות פרנסתו כפי שהופיעו ברשימת יושבי צפת⁵, ובחומר המצוי בשתי איגרות שמסר למונטיפיורי בתקצ"ט (כ"י מונטיפיורי 574, איגרת 66E, 66B, מיקרופילם 6190 בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי). אחת משתי האיגרות הללו, הכוללת הצעה מפורטת לפרנסת יהודי צפת מחקלאות על-ידי עיבוד אדמות כפרי הגליל בפיקוחם, נדפסה כנספח ליומנה של הליידי מונטיפיורי שנתפרסם בלונדון בשנת 1844, וחזרה ונתרגמה לעברית בנוסח של אותו יומן, שהופיע בשנת תרל"ט. באיגרת שלפנינו נוספות

- 5 תמיהה דומה העלתה גליה ירדני במאמרה: ג'ון גולר ותכניתו משנת 1874 ליישוב ארץ-ישראל, הציונות, א (תשל"ל), עמ' 84, אולם לגבי פרשת הקשרים שבין בנו של ג'ורג גולר, ג'ון, לבין מונטיפיורי, בשנות ה-70 למאה הי"ט. כן מעלה אותה קרסל בספרו פותחי התקוה, עמ' 101. מסתבר כי אליעזר הלוי טישטש בכוונה את מקומו של ג'ורג' גולר במסע השלישי לארץ-ישראל בשנת תר"ט, כפי שניתן לראות בתיאור הסתמי של הביקור בארץ. זאת עשה ללא ספק בגלל ההד השלילי שהיה באמצע שנות ה-70 לשיתוף הפעולה עם בנו ג'ון בענייני התישבות, לאחר שנתגלה האופי המיסיונרי הברור של תכניתו (ירדני, שם, עמ' 102-103).
- 6 ביסודה של התשובה האפשרית לשאלה זו עומדת, לדעתי, ביקורת התפיסות המקובלות בהיסטוריוגרפיה של יהודי ארץ-ישראל במאה הי"ט לגבי המעבר לפרודוקטיביות. ראה על כך במאמרי: 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' – הדימוי והמציאות ההיסטורית, בחוברת זו.
- 7 תודתי נתונה לממונים על אוסף מונטיפיורי בלונדון על שהתירו לי לפרסם חומר מן התיקים הנ"ל וכן למכון לתצלומי כתבי-היד העבריים בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ולמכון בן-צבי בירושלים על העזרה הרבה שהוגשה לי בעת עבודתי. תודה מיוחדת למר י' טובי על עזרתו בשימוש בצילומי האיגרות.
- 8 י' מיזל, רשימת יהודי צפת וסביבותיה, ספר צפת, א (תשכ"ב), עמ' תסא (להלן – מיזל, רשימה). ברשימה זו הוגדר כ'בעל מר"מ' כלומר שהיו לו עסקים שונים ולא היה עני אלא לפחות אמיד.

ידיעות על מהות קשריו עם מונטיפיורי בימי הביקור בתקצ"ט, וכן על פרנסתו של הכותב מחקלאות בחלקה השוכנת מצפון-מערב לטבריה. פרטים אלו משתלבים בחומר ממקורות שונים אודות יהודים שעיבדו חלקות בסביבות הערים טבריה וצפת. אין מדובר פה על עבודה חקלאית של ממש, אלא על העסקת פלחים כאריסים. המיוחד הוא בכך שלפי הדברים היתה החלקה בבעלות יוסף בן שמעון אשכנזי, ונזכר אף שטר מכירה. זאת בתקופה שבה נאסר על יהודים אירופים לרכוש קרקעות חקלאיות מחוץ לערים⁹. אפשר שהרכישה נתאפשרה משום שהקרקע הנוכרת היתה מתחילה מולך, או שהרוכש היה יליד הארץ ונתין המלכות. פרשה זו התרחשה בתקופה סמוכה להתיישבותו של ר' ישראל ב"ק מצפת בכפר ג'רמק, וניתן לראות בשתי הפרשיות גם יחד חלק מתופעה שיש בה המשכיות יותר מאשר חידוש: התעסקות יהודים עירוניים בעלי נכסים בעיבוד חלקות בכפרים סמוכים לערי מושבם. אין ספק שבתקופת השלטון המצרי בארץ נתפשטה שיטה זו יותר. מרבית ההצעות החקלאיות שהוגשו למונטיפיורי בשנת תקצ"ט מלמדות על רצונם של יהודי הערים להתפרנס בדרך זו¹⁰. ראוי גם לציין שמונטיפיורי רכש מיהודים חלקות שעובדו בשיטה דומה ומסרן לאחר מכן לעיבוד על-ידי יהודים מן הערים. כך היה בפרדס מונטיפיורי שנרכש מר' יהודה הלוי מראגוזה, רבה של יפו¹¹. אפשר שכך גם אירע לחלקה 'בוסתאן אל יהודי' של יוסף בן שמעון, שכן בשנות השמונים נרכשו בכפר חיטין חלקות אתרוגים על-שם מונטיפיורי למען יהודי טבריה – ואולי יש זהות בין הבוסתן הנזכר באיגרת לבין החלקות הטברייניות הידועות, הפרטים הושמטו מיומני מונטיפיורי. אלא שאין הדברים ברורים, ואף לא ידוע אם אמנם רכש מונטיפיורי את חלקתו של יוסף בן שמעון. אין באיגרת זכרי פסוקים ולשונות תלמודיות, מה שעשוי להעיד כי הכותב לא היה תלמיד-חכם. מופיעים ביטויים שנתערבו בהם השפעות יידיש, לאדינו וערבית. אפשר שהאיגרת נכתבה בעצם כתב-ידו, שכן כתיבתה דומה לכתבן של שתי האיגרות משנת תקצ"ט, ואף מצויות שגיאות שלא היה מותר סופר בקי במלאכתו. באיגרת השנייה מוצעת תכנית לרכישת קרקעות לחוף הכינרת מבקעת גינוסר ועד סביבות כפר-נחום, יחד עם טחנות-הקמח המצויות שם. כמו-כן מדובר על קבלת זכויות הדיג במחצית הצפונית של אגם הכינרת, באגם החולה ובנחלים הנשפכים אליו ובמעין הסמוך

9 על-פי תעודה באוסף התעודות של אסד רסתם, ביירות 1930–1934 (ערבית), כרך 4, עמ' 65–66 על בקשת וואקיל עדת האשכנזים בירושלים לרכוש קרקעות חקלאיות בימי השלטון המצרי. וראה גם: אב"ג פולאק, תולדות היחסים הקרקעיים במצרים, סוריה וארץ-ישראל בסוף ימי-הביניים ובזמן החדש, ירושלים 1940, עמ' 73.

10 ראה: ר' ברטל, 'תכניות ההתיישבות' מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ-ישראל, שלם, ב' (תשל"ו), [בדפוס].

11 ראה להלן, במאמרה של שושנה הלוי, 'פרדס מונטיפיורי'. תודתי נתונה לה על שהואילה למסור לי מידיעותיה.

לו, וכן ברכישת טחנה אחת ליד מעיין מלחה. המבקשים אינם ידועים ממקום אחר¹², להוציא את חיים וייסמאן, שהוא ככל הנראה המלונאי וה'רופא' הטברייני מברודי — מבעלי הנכסים בטבריה, שנוסעים רבים מזכירים אותו במחצית המאה הי"ט¹³. הצעה זו, כמכתבו של ר' יוסף בן שמעון אשכנזי, באה ככל הנראה מיהודים בעלי מעמד כלכלי מבוסס שלא נימנו עם שכבת תלמידי-החכמים האשכנזים של היישוב הישן' בצפת ובטבריה, ועל-כן אינם מיוצגים במקורות הספרותיים של התקופה¹⁴. בשנת תקצ"ט הגישו כמה יהודים אשכנזים בצפת ובטבריה בקשה למונטיפיורי לחכור (או לקנות) מאיבריהם פאשא, אז השליט המצרי בארץ-ישראל, אותן חלקות ואותן זכויות דיג כמפורטות באגרתנו!¹⁵ כמו-כן מופיעים כפרים, ואדמות אלו מצפון-מערב לכינרת ברשימות הכפרים של יוסף בן שמעון אשכנזי ומשה פינצי מתקצ"ט¹⁶. משמע שהיתה המשכיות גם לאחר תום השלטון המצרי בנסיגות יהודי צפת וטבריה להתפרנס מאדמות המדינה כחוכרים או כמפקחים. יתירה מזו, הם גם קיוו לרכוש כאחוזות בבעלות

12 לא ברור אם הם מצפת או מטבריה ואין שמתיהם מופיעים (על-כל-פנים בצורה בה חתמו כאן) בשום איגרת אחרת ככה"י 574—576 מתקצ"ט ומת"ר"ט ולא במיפקדי מונטיפיורי מצפת באותן שנים (מיזל, רשימה; כ"י מונטיפיורי 557). אפשר שאברהם משה הוא המתורגמן שהגיש בקשת עזרה למונטיפיורי (כ"י 576, מס' 33).

13 הוא ביקש ממונטיפיורי בתקצ"ט לסייע לו לחכור את טחנת הקמח במגדל שבבקעת גינוסר (הכפר הנוצר גם בבקשה זו) שכלל הנראה חכר אותה גם קודם לכן, לפי לשון האיגרת (כ"י 575, אגרת 79) על-מנת שלא יודקק לחלוקה ולממוני הכולל. על-פי מיפקד מונטיפיורי בטבריה מת"ר"ט היה בן 38, יליד בראד שבגליציה ומקצועו הוגדר כ'רופא'. בפי יהודי טבריה כונה בשם ר' חיים דוקטור (וכך נזכר שמו ברשימות התברא-קדישא האשכנזית בטבריה משנות השמונים למאה הי"ט, צילמו בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים). נוסעים רבים פגשו בו בטבריה בין 1837 ל-1858, ביניהם פון פיקלר-מוסקאו שפגשו לאחר הרעש בתקצ"ו, המיסיונרים הסקוטים בונאר ומק-צ'יין ב-1839, אידה פיפר ב-1842, ויליאם לינץ' ב-1848, ג"א ספנסר ב-1849, גוסטב פלובר (הסופר הצרפתי הידוע) ב-1850 והארכיאולוג פליסיאן דה-סוסי ב-1851 (ראה כל החומר עליו בתיאוריהם, כפי שנתפרסמו ע"י מ' איש-שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ו, עמ' 481, 520—522, 562—565, 583, 587, 589—591). תיאור מפורט על פגישה עמו השאיר גם ל"א פרנקל בספרו — Nach Jerusalem, Wien 1858 (נוסח עברי בתרגום מגדל שטרן נדפס בשם 'ירושלימה', וינה 1860). על-פי כל אלו היה חיים וייסמאן בעל רכוש ניכר בטבריה, השכיר דירות למגורים והחזיק במלון. הוא לא נמנה עם שכבת תלמידי-החכמים האשכנזים והיה נשוי (לפחות עד הרעש בתקצ"ו) שעלו במספרים ניכרים לארץ בשנות השלושים למאה הי"ט והתיישבו בטבריה ובצפת (לפחות עם משפחת עבו, על-פי איגרת 79 הנ"ל). חומר נוסף עליו באיגרתו למונטיפיורי בכ"י 576, מס' 33, מס' 45 (בנו שמואל מבקש ממונטיפיורי שייסע לו ללמוד בחוץ-לארץ מקצוע — דבר הדומה למה שהתרחש לגבי ר' ניסן, בנו של ר' ישראל ב"ק ור' מרדכי בן שלמה ולמן צורף!).

14 מבחינה זו איגרות יהודי ארץ-ישראל למונטיפיורי מתקצ"ט ומת"ר"ט הן מקור יחיד במינו להכרת שכבות אלו. על-כך ארחיב את הדיבור במקום אחר.

15 איגרת 68A בכ"י 574, ראה בנספח למאמר 'תכניות ההתיישבות' (לעיל, הערת 10).

16 יהודית, עמ' 240, 242, 244—245.

שתי איגרות מיהודי הגליל למשה מונטיפיורי

מונטיפיורי. מידיעות שונות בספרות המסעות של התקופה מתברר כי הבקעות הפוריות בצפון הכינרת וכן עמק-החולה היו בבעלות ממשלתית, עובדו על ידי השבטים הבדואים שישבו שם, ואיסוף היבולים השונים נחזר על-ידי עירונים מצפת, מטבריה וממקומות אחרים.¹⁷ טחנות הקמח, למשל, נחזרו על-ידי אנשים מצפת. יהודים אמידים מן הערים הגליליות היו משולבים במערכת כלכלית זו, דוגמת משפחת עבו שחכרה את יבול האינדיגו בעמק-הירדן (ורכשה מאוחר יותר אדמות בעמק החולה)¹⁸. בקשתם של היים וייסמאן וחבריו בשנת תר"ט היתה למעשה המשך עיקבי למה שהוצע בשנת תקצ"ט: השתלבות בעלי נכסים יהודים בתהליך ריכוז קרקעות הממשלה בידי מספר מועט של עירונים אמידים. אין ספק כי תמונה זו, שלא תאמה את התדמית הקשורה בנסיגות פרודוקטיביות של יהודי צפת וטבריה, לא הובלטה על-ידי אליעזר הלוי, שעשה בחומר זה אחרת ממה שנהג לגבי איגרות משנת תקצ"ט: את הצעות תקצ"ט פרסם בצורה מקוצרת ומעובדת—את הצעות תר"ט גזו ואף לא הזכירן, ולו ברמז, בביוגרפיה שהוציא לאחר מותו של מונטיפיורי.

איגרת א

כ"י מונטיפיורי 576.42

בע"ה

משה היה למנהג] לראש פינה מחונן על עניים ואביונים עומד בפרץ כאריה וכלביא הוקם ע"ד[?] ¹ מעלה ותהילה השר הגדול מעוז ומגדול הגביר היקר שר לו נאמר ² [?] סי' ³ [!] השר משה מונטיפיורי היו לעד כיר"א ⁴.

17 ראה מ' שרון, הבדואים בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ד (בהכפלה), עמ' 10–11, 95–96. על נסיגות עבדאללה פאשא לשכלל את עיבוד אדמות הבקעות מצפון לכינרת ועמק-החולה נרמז באיגרת ר' יוסף בן שמעון אשכנזי מתקצ"ט (יהודית, עמ' 242), והכפרים לענייננו הם: כפר בסביבת גשר בנות יעקב, ג'יב יוסף, חאן-אל מיניה ומאלחה בעמק-החולה.
18 ראה 'המגיד', 24, ט"ו סיון תרמ"ג, עמ' 199; 'הרוזן, חזון ההתנחלות בגליל, ירושלים תשל"א, עמ' 236–241; ד' שוב, יסוד-המעלה, תרצ"א, עמ' 14; דוגמה בולטת אחרת היא משפחת כהן מפרס, שברשותה היו אדמות בכפרים פקיעין, חורפיש, תרשיחה וסמאוו, טחנות קמח וחאן בצפת: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוגיו, כרך ד, עמ' 1807.

1 על פי שמואל ב, כג, א.

2 רמז לתואר 'סר'.

3 התארים סניור (אדון) סירדאן, פנייה מקובלת באיגרות אל מונטיפיורי (ראה י' בן-צבי, ספר צפת, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' רעז—שכב).

4 כן יהי רצון אמן.

משה מונטיפיורי

אחריו נ"ק איני העבד אשר רצתי לפניו על קוץ ובידי עץ של כל זין בדרך טבריא תו ומצאתי חן לפניו וכתב שתי בפקסו ולקח ממני הסך וכתיב שתי עליו ונתן לי חמנה כיד המלך ויום בשחרר חנהיך ידועים מי הלכת כעשו לדרך חיפה תו גם שם תאמר חן בעיניך ויכתב הסך ונתתי לרום חסן עין אחר וכפס בפקס רפוס שלו הרבה כשכלי וכפס ע בערך טכונת הארחה כמדת בארחה נכול לפת תו' לארבע רוחות מחמת שראית שארתי הקר יע לי חסד בעבודת הארחה ויהי רוחה לי קח את עיני למצוי ומחמת שהי לי חייבה בארץ וגמלים ופרדות ופדים וכקר לא יכולתי ללך עימי ועל קוץ זה קרית גינה בעהק סוה קוץ לער יפה מאוד ויש בה כל חייני פירות ואילנות ופרי עץ הדר הינו אחרונים ויש בה חסן חיים וקרקט גדול למרעה ונריעה ויש בה כדי להפטרק חייגע ככ ועקרום רדתי ומכרתי אשר לי וקרתי הגינה האש חרשה וזרשתי בארחה עה בטבריא ת ויהי לי דנה דיינוס וא ושרי לי הדיש של פנויה והקר את מהם ועבד מהם כנאש סויל סג אכריום פשה ודעו דגנה כמו עני אלפים חילות ומדעו הרבה הרבה והיה פחד לי עש שור דגנה ועל כוונתי נחמד חלק בה לגוי אחר כדי לקר ולשחור אותה ועכשיו הוא איכל אותה מחמת שאין לי דקר כדי למרוש עימו ועתה אדוני המלך אם רצונו להלות לי כמו כולם ולחזור לעדת עובד אדוני ואחפדנס חייגע כפי אי יקנה את הגנה חדתי אי תוכר לו וזה הגנה קודים אמתה כפתאן אל יהודי שכלם האשון היה היה לי לער שחך ליד גויס ואני בעה תנה ידי ואין לי דנה להעפר ונשת אני דדוקר ולא לויא תשש ארש כשולס כהי הו שאש לא ישיך ל כתי לי לירש ואני החפך גתיסטו זישלי ואני חקקז אדנה פרקה לאכול חייגע כפי והרשע חקרה כסונו לתת אופו וקטן דא חלה רכה ויש רחמנות יותר עלתי שהיה לו ועשה לו די ער ער יא והלכו יותר חתי שהוא עני שדיחין לו היה לו עזת חשוד ככל טוד ושכס אין לו חיוו ארש חיים וחללה אדנו יודע וקרן אין לי כי אם חייבה וכתב וחדנפת גדולות של הכתים אשר היו לע תקודס ולחכס שכתב אינו לדיק עיר ארבות והלסתי להקביל כל קודסו ולא הגיוני עהה באש להוכיחו שאני העבד נחשע עם תשרפי ותמן קדשין כקודס מאדוני אשר עשה מה לעשות את יתק אופי ומחזור לעבוד הארחה אשר מולא את למכור הגינה לא יע תי דיקה וכל כה הסוט כל עניי הלעדי

יוסף בן שמעון אשכנזי סט

תעודה א: מכתב יוסף בן שמעון אשכנזי מטבריה אל סיר משה מונטיפיורי

אחרי נ"ק⁶ אנכי העבד אשר רצתי לפניו על סוס ובידי עץ של כלי זיין בדרך טבריא ת"ו⁶ ומצאתי [!] חן לפניו וכתב שמי בפקסו ולקח ממני העץ וכתב שמי עליו ונתן לי מתנה כיד המלך וגם כשחזר מעה"ק ירושלים תו' הלכתי לנגדו לדרך חיפה תו' ז גם שם מצאתי [!] חן בעיניו ונאבד העץ ונתתי לרום מעלתו עץ

5 נשוק יד וקידה.
 6 תיבנה ותיבונן. הכותב רומז לקבלת הפנים שערכו יהודי טבריה למונטיפיורי ולפמלייתו בבואם מצפת ביום 27 במאי 1839. יהודית, לונדון, חש"ד [תל"ט], עמ' 166-167.
 7 בין ה-25 ביוני וה-1 ביולי 1839 שהו מונטיפיורי ובני לויתו בהסגר (קאראנטינה) מדרום לחיפה. לכאן באו אליהם יהודים ממקומות שונים וביניהם משה פיונצי, הנציג הבריטי בעכו שהכין למען מונטיפיורי רשימות כפרים בהם ניתן לרכוש קרקעות לעיבוד (יהודית, עמ' 204, 244-247).

אחר וכתב בספר דפוס שלו הרבה בשבילי ובפרט בענין עבודת האדמה כתבתי בארוכה גבול צפת תו' לארבע רוחות מחמת שראיתי שאדוני השך יש לו חשק בעבודת האדמה⁸ והיה רוצה ליקח אותי עימו למצרים⁹ ומחמת שהיה לי זריעה בארץ וגמלים ופרדות ועזים ובקר לא יכולתי לילך עמו ועל סמך זה קניתי גינה בעה"ק טו"ת¹⁰ סמוך לעיר יפה מאד ויש בה כל מיני פירות ואילנות ופרי עץ הדר הינו [!] אתרוגים ויש בה מעין מים חיים וקרקע גדול להרישה וזריעה ויש בה כדי להתפרנס מיגיע כפי ועקרתי דירתי ומכרתי אשר לי וקניתי הגינה הזאת וחרשתי וזרעתי באותה שנה בטבריא תו' והיה לי סיבה דסיגרסירא [?] ¹¹ ושרפו לי הגדש שלתבואה והבקר מת מהם ונגנב מהם בביאת החיל של אברהים פשה וישבו בגינה כמו שני אלפים חילות וחרבו הגינה הרבה¹² והיה פחד לישב עוד בגינה ובעל כורחי נתתי חלק בה לגוי אחד כדי לתקנה ולשמור אותה ועכשיו

8 כאן רומז בעל האיגרת להדפסת התומר שמטר למונטיפיורי בענין רכישת קרקעות ושיטות העיבוד בכפרי הגליל-העליון. הדברים נכללו ביומן הליידי מונטיפיורי: *Notes From A Private Journal of A Visit To Egypt And Palestine*, London 1844, pp. 371-377. בנוסח עברי משובש הופיעו ביהודית, עמ' 224—238. על ההבדל בין הנוסח העברי המקורי (כ"י מונטיפיורי 574, 66E) לבין הנוסח האנגלי ותרגומו העברי ראה י' ברטל, 'תכניות ההתיישבות' מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ-ישראל, ספר שלם, ב (תשל"ו), [בדפוס]. באותו כ"י (574) איגרת נוספת של יוסף בן שמעון אשכנזי, שמספרה 66B, ובה רשימת אנשים מצפת 'שמוכנים לקבל עליהם ענין החרישה', רשימת כפרים ופירות הציוד הדרוש לעיבוד הקרקעות בכפרים אלה. בדבריו 'כתבתי בארוכה גבול צפת תו' לארבע רוחות מתכוון יוסף בן שמעון לרשימת הכפרים שזכרה לעיל, אותה סידר לפי מקומם לגבי צפת: מערב, צפון, מזרח ודרום.

9 לאחר שיצא את הארץ דרך ביירות הגיע מונטיפיורי ב-13 ביולי 1839 לאלכסנדריה ונפגש עוד באותו יום עם מחמד עלי. בראיון זה הציע לפניו את תכניתו לעיבוד כפרים שבבעלות הממשלה בארץ-ישראל על-ידי יהודים מערי הארץ. לצורך זה חפץ כנראה לקחת עמו את יוסף בן שמעון, שהיה, לפי תזכיריו, בקי בקרקעות בגליל ובתנאי העיבוד והשיווק של התוצרת החקלאית. וראה יהודית, עמ' 216; *L. Loewe, Diaries Of Sir Moses And Lady Montefiore*, I, London 1890, pp. 166-175, 199-203.

10 בעיר-הקודש טבריה תיבנה ותיכונן (בהיפוך סדר האותיות).
11 צירוף מלים מעברית אשכנזית ומלאדינו. סיבה — משמעותה אסון, פורענות (ראה י' דילפרין, פנקס ועד ד' ארצות, ירושלים תש"ה, מילון, עמ' 548) וכך בידישו. דסיגרסירא — ככל הנראה דיטגראסייה, במשמעות פגע, פורענות. (תודתי נתונה למר אבנר לוי ממכון בן-צבי ולד"ר ראובן בונפיל מן האוניברסיטה העברית על עזרתם בפיענוח מלה זו בצורתה המשובשת). מן הצירוף הנ"ל לומדים אנו על לשונו של יהודי אשכנזי השוכן שנים רבות בחברה בה מדוברות בעת ובעונה אחת יידיש ולאדינו.

12 הכוונה למעבר חיל איברהים פאשא בדרך הראשית דמשק-טבריה שלצידה נמצאה החלקה הנזכרת. לפי הפרטים הנוגעים למצב החלקה (תבואה בשלה וקצורה) מסתבר ששריפת הגרש הייתה בקיץ 1840 (שנה לאחר פגישתו עם מונטיפיורי, בעונת הקציר). לכל המאוחר יכול היה המאורע להתרחש בעת נסיגת חיל המצרים לאחר כיבוש ביירות, צידוך ועכו אל סביבות דמשק (בין ה-9 באוקטובר ל-4 בנובמבר 1840). לאחר תאריך זה לא עבר שום חיל מצרי באזור טבריה, כיוון שנסיגת המצרים התנהלה בנתיבי עבר-הירדן בלבד. אך זו הייתה כבר עונת הזריעה של השנה החדשה.

הוא אוכל אותה מחמת שאין לי בקר כדי לחרוש עימו¹³ ועתה אדוני המלך אם רצונו להלות לי כמו כולם¹⁴ ולחזור להיות עובד אדמה ומתפרנס מיגיע כפי או יקנה את הגינה ממניי [!] אני מוכר לו¹⁵ וזה הגינה קורים אותה בוסתאן אליהודי. שבעליו הראשון היה יהודי¹⁶ ויש לי צער שתלך ליד גוים ואני בע"ה מטה ידי ואין לי במה להעסק וכעת אני ברוחק ולא לויתי משום אדם בעולם כדי ח"ו שאם לא יהיה לי במה לי ליפרע ואני מסתפק במיעוט שיש לי ואני מבקש איזה פרנסה לאכול מיגיע כפי והרי שטר מכירה בתוכו ילמוד אותו¹⁷ וכגון דא מצוה רבה ויש רחמנות יותר על מי שהיה לו ונעשה לו דיסגריסריא¹⁸ והלכו יותר מי שהוא עני שבימיו לו [!] ¹⁹ היה לו שזה מלומד בכל טוב ועכשיו אין לו חייו אינם חיים ומלכה [!] ²⁰ אינו יודע וקרן אין לי כי אם הגינה והבית

13 שיטת העיבוד שהיתה נהוגה בארץ-ישראל ועולה מן המקורות השונים: בעל אמצעים עירוני מעמיד ציוד ובהמות עבודה לרשות הפלחים ונותן להם חלק ביבול (ראה למשל בפרטי ההצעות מתקצ"ט, יהודית, עמ' 238—270). כאן כוונת הדברים שאין ביכולת הכותב לממן רכישת בקר לחריש אף שהוא בעל הקרקע (בעל המולכ) על שיטות העיבוד. ראה סיכום קצר אצל ש' אביצור, חיי יום-יום בארץ-ישראל במאה ה"ט, תל-אביב תשל"ג, עמ' 185—188.

14 כמו שהוא מלווה לכולם. זו היתה דמותו של משה מונטיפיורי בעיני יהודי ארץ-ישראל עוד בימי ביקורו השני בשנת תקצ"ט, כפי שניתן לראות ממכתבי הבקשה הרבים להלוואות או לגמילות-חסד.

15 הצעות למכירת קרקעות או נכסים למונטיפיורי היו ידועות גם-כן מימי ביקורו בשנת תקצ"ט. ראה למשל ההצעה למכור לו חנויות ובתים בשכונת באב-חוטא בירושלים (ברטל, 'תכניות ההתיישבות'). שכיחה הרבה יותר היתה מכירת מקום בבית-כנסת או בבית-מדרש של קהילה או כולל.

16 בוסתן זה נזכר גם בספרו של הרב חיים אליעזר וואקס, נפש החיה, פיוטרקוב תרל"ז, עמ' 24, באיגרת ר' מאיר אוירבאך לרח"א וואקס. שם מסופרת פרשת מעבר הבוסתן לידי הגוי באופן אחר: זה היה גן אתרוגים של האשכנזים בימי ר' ישראל משקלוב ולאחר הרעש בטבריה בתרצ"ז וחורבן יישוב האשכנזים 'החזיק בגן הנזכר ישמעאל עז פנים ואחר כך כשנתיישבו תבעו אחינו הגן הנזכר, והישמעאל לא רצה להחזיר אך ורק בעד הון רב'. לא ברור אם ר' יוסף בן שמעון היה בעליה היהודי הראשון של החלקה אך נראה שהמסורת שהביא ר' מאיר אוירבאך מוסבת על השתלטות הגוי על החלקה שעליה מספר גם בעל האיגרת למונטיפיורי. מ"ד שוב בספרו זכרונות לבית דוד, ירושלים תרצ"ז, עמ' מו, מוסר שחלקת בשם זה היתה מצפון לטבריה ובה מעיין. בדרך-כלל מוכר 'בוסתאן אל-יהודי' יחד עם חלקות האתרוגים של יהודי טבריה בכפר-חייטין. בשנת תרמ"ב נרכשו על-שם מונטיפיורי בכפר-חייטין שלוש גינות אתרוגים (על-פי י' ברייל, יסוד-המעלה, מגנצה תרמ"ג, עמ' 191) ואילו ר' ח"א וואקס רכש בכפר חייטין, סמוך לקבר יתרו (נבי-שועיב) שלוש גינות אחרות עוד בשנת תרל"ו, ונטע בהן שש מאות אתרוגים. וראה גם ל' אליפנט, חיפה, ירושלים תשל"ו, עמ' 100.

17 שטר המכירה לא נכלל באוסף האיגרות.

18 ראה הערה 11 לעיל. המלה משובשת בצורה שונה ממה שלעיל.

19 לא.

20 ומלאכה. שגיאות דומות מצויות לרוב באיגרותיו למונטיפיורי משנת תקצ"ט (כ"י מונטיפיורי 66E; 66B 574).

וחורבות גדולות של הבתים אשר היו לנו מקודם ולחכם שכמותו אינו צריך עוד אריכות והלכתי להקביל פני קודשו ולא הכירני עתה באתי להזכירו שאני העבד נחשב עם משרתי מזמן קדמון בקשתי מאדוני השר עצה מה לעשות או יחזק אותי ואחזור לעבוד האדמה ואם רוצה אני למכור הגינה לא יש מי שיקנה וד"ל כ"ד²¹ הבוטח באל עוזי הצעיר יוסף בן שמעון אשכנזי סט.

איגרת ב

כ"י מונטיפיורי 576.63

בעז"ה

מי לנו גדול ממשה אוהב אהוב למקום ולבריות הדר הוא האמור בתורה. השר הגדול. מעוז ומגדול. שר בשרים שר לו נאמר הגביר היקר מאד סי' סי' סי' שר משה מונטיפיורי הי"ו וחי לעולם כיר"א.

הנה מה מאד שמח לבינו ויגל כבודינו כאשר זכינו לאור באור פני משה הוא אבינו הוא רוענו. ויהי אך עסקו לרחם על יושבי הארץ הקדושה והדרים עליה. ובורא כל העולם הוא המכין מזון לכל בריה ע"י משה. ויצו לאמר כל איש מישראל אשר ירצה לעסוק באיזה פרנסה יברר דבריו וכן יתקיים בלי שום ספק. בעבור זה באנו להודיע ולהודיע לכבוד מלכותו כי כאן נמצא בריחוק ארבע שעות מפה סמוך לדרך טבריא מקום ששמו טאבחת¹ ויש שם מעיינות חמים. ובמקום הזה יש בתי רחיים שנים טוחנים בכל בית שני אבנים. והמעיינות הללו אינם נפסקים לעולם. וסמוך לזה המקום יש עוד מים ההולכים בחזקה ויש שם שני בתים בשני אבני ריחים בכל בית: ושיך לזה המקום הדגים מחצי העיגול מים כנרת. ומצרי חצי עגול הים הם מצד אחד המיצר הנקרא וואדי סאמק בלשון ערבי². ומצד

21 ודי למבין כה דברי.

1 טאבע'ה (הפטאפגון) בצפון-מערב הכינרת, באזור 'שבעת המעינות'. הבקעה המכונה בשם זה נזכרת בהצעות אחדות שהגישו למונטיפיורי עוד בתקצ"ט. במאה הי"ט ישבו בה כדואים מן השבט א-סמכיה שהיו פזורים גם על-פני בקעת גינוטר (אלע'וייר). שבט זה עסק בדיג בחוף הצפוני-מערבי של הכינרת, ומכאן ככל הנראה פירוט זכויות הדיג הקשורות בבקעות שבחוף. שני המעינות הברלטים בטאבע'ה הם עין טאבע'ה (עלי א-טהאר) ותנור איגב. לפי E. Robinson, *Biblical Researches in Palestine*, II, Boston 1841, p. 296 נבנו הטחנות שלידם על-ידי ט'האר אל עומר, והן נמצאו בשנות ה-40 של המאה הי"ט בבעלות המדינה והופעלו על-ידי חוכרים מצפת. ללא ספק היתה בבעלות המרכזית על הטחנות ובשיטות ההפעלה על-ידי חוכרים עירוניים המשכיות מן התקופה הממלוכית, דרך ימי ט'האר אל עומר, עבדאללה פאשא וימי השלטון המצרי בשנות ה-30.

2 נחל הירוד מרמת הגולן אל החוף המזרחי של הכינרת ונשפך צפונית לאל-כורסי.

בעזה

מי לנו גדול כמשה אהוב אהוב ליקר ולכרית הדד הוא האמור בעזה השד הגדול מעוז הגדול
שר בשמים שר לו נאמר הנביא היקר מאד נעלה סי סי סי **שר משה בונטי פיורי**
היו וחי לעולם כרא

הנה מה מאד שכר לבני יגל - יחדנו נאשר זכים לאור באור פני משה הוא אבינו הוא העם ויהי אר
עסקן לחם עז זשום רגין הקדושה והדריש עליה ובורא כל העולם הוא הסכין מזן לכל בריה
עי משה ויצי לאס כל איש ב' ישראל אשר ירצה לעסוק באיזה פרשה יסד דבריו וכן יתקיים בלי שום
ספק בעבור זה באנו הודיע ולהודיע לכבוד מלכותו כי כאן נמצא בניהוק ארבע שעות משה ספוך הדין
טבריא מקום שרמזנו טאברת יש שם מעיינות המים ובמקום הזה יש בני חיים שנים טוחנים בכל בית
שני אבנים המעיינות הללו צינם נסמקים לעולם וספור לזה המקום יש עוד מים החלבים בתורה ויש
שם שני סדים כשני אבני ריחם כל בית ושייך לזה המקום הדגים מהצי העיגול מים כנות ומצי
היצי עיגול רים הם כנד אחד המיצר קרא ויאד סאמק בלשון ערבי ומצד השני אחד אל גאגירי
קרוב לכפר מעדיל וכל הדגים הנצדים כהים ומהנהרות היורדים לחצי עיגול ים הם ונקראים ו
ויאדיען אל זאקי והדגים הפסים מהירדן היורד במקום שהוא והדגים הנצדים מים החולה
יהדגים מהמים ונקראים מאלהה וגם יש שם רחיים וגם האדמה השייך להרחיים הם והדגים ה
הנצדים מהאמנוז ביכות הרוק והאדמה שהיא על שפת הים וגבול מספר מעודל עד המכיס
הנקרא ויאדי אל בנט והם נקראים בשםם בלשון ערבי אחד אל גוזא ובמקום הזה נבר ארעי קאו וגם
אינקי ושם אחד אל ראבדיע ואחד האן אל מיני ואחד אל טכא ואחד אומנילי אחד אל
הכל אחד תחום הזה ובמקום ימלים לחזו בשמים זוגות שחרים ובזכום יש ערך חרשה טו זוגות
שוורים שאין צריכים למאמץ שסביבותיהם מים ויכול להיות גטת ופרסים טובים עד מאד ומכל
המקום ההוא יש להמלך הגפה פאט ערך שני מאות כה פונט וחנה אנתו החמ נתגדלו באהק וקרא
מאד במקומות הללו אם על המלך טוב קנה המקומות הללו בכל תוקף ועוז משום רשעת הגנים ובעזה
יכולים להתפרנס מה אנשים רבין ויכרכו שם כבודו לעולם הנר הבאים עליהם א טה תמוז שצרת
תרת פעהק צפת תי נאס לכרא יחדו קטגור תתי

ותאם אלו כלי פרומי
ותאם חיים תייס גאן
ותאם אכריתס טנה

השני ארד אל גאגירי³ קרוב לכפר מעזדיל⁴. וכל הדגים הנצדים מהים ומהנהרות היורדים לחצי עיגול ים הנז' ונקראים וואדייען ואל זאקי⁵ והדגים הנצדים מהירדן היורד במקום ההוא והדגים הנצדים מים החולה⁶ והדגים מהמים הנקראים מאלחה⁷. וגם יש שם רחיים וגם האדמה השייך להרחיים הנז' והדגים הנצדים מהחאנדז⁸ בימות החורף והאדמה שהיא על שפת הים וגבול מכפר מעזדל עד המקום הנקרא וואדי-אל בוטן⁹ והם נקראים בשמם בלשון ערבי ארד אל גוואר¹⁰ ובמקום הזה כבר זרעו קאוי וגם אינדקי¹¹ ושם ארד אל ראבידייע¹². וארד חאן אל מיני¹³. וארד אל טבחא¹⁴. וארד אומנילי¹⁵. ארד אל חבל¹⁶.

- 3 בקעת גינוטר (האות ע' מסומנת בכה"י ג').
- 4 כפר מגדל (לפי רובינסון-סמית [לעיל, הע' 1], נספח 2, עמ' 131, el-Mejdel). הבקעה בסביבתו נקראה בשם ארד-מגדל או אל-ע'אוויר (רובינסון, II, עמ' 282).
- 5 הנחלים הנשפכים לבקעת א-בטיחה בצפון-מזרח הכינרת. הבולט שבהם הוא נהר א-זכי. אגם החולה.
- 6 מעיין בעמק-החולה ליד כפר מלאחה הסמוך לדרך ראש-פינה-מטולה. מימיו זרמו לאגם החולה והפעילו בורכם טחנה שהוחזקה בשנות ה-30 של המאה ה'י"ט בירי מושל צפת (רובינסון-סמית, נספח 2, עמ' 135).
- 8 ואדי הינדאג' – נחל דישון. נשפך בשעתו לאגם החולה מדרום ליסוד-המעלה, גדול נחלי האיתן היורדים לעמק-החולה ממערב.
- 9 כנראה ואדי עבאדאן (נחל כוריים), שהוא אמנם הגבול המזרחי ביותר לאדמות הנימנות בהמשך. אלו נימנות כסדר ממערב למזרח.
- 10 ארד אל-ע'אוויר על-ידי מגדל בקעת גינוטר. אדמות אלו ביקשו כבר יהודי צפת בשנת תקצ"ט (כ"י מונטיפיורי 574, איגרת 68B; יהודית, עמ' 240).
- 11 הכוונה לנטינות לנטוע קפה שנעשו בבקעת גינוטר סמוך למגדל במחצית הראשונה של המאה ה'י"ט ולגידול אינדיגו (א-ניל, אנילין) להפקת צבע שדיה נפוץ בבקעות הסמוכות לכינרת ובעמק-הירדן. את איסוף ושיווק הגידול הזה, שהיה בדרך-כלל מונופול ממשלתי וטופח בגליל על-ידי שליטים מקומיים כטהאר אל עומר או בימי השלטון המצרי בשנות ה-30 למאה ה'י"ט חכרו עירונים עשירים. משפחת עבו מצפת חכרה ענף זה בתקופה הנידונה בתעודה. על גידול קפה במגדל מספר הנוסע J. Madox עוד לפני השלטון המצרי (הוא עבר בבקעת גינוטר ב-8 במארס 1825): *Excursions in the Holy Land, II, London 1834, p. 204*. לידי יהודית מונטיפיורי ראתה בבקעת גינוטר עצי קפה בעברה שם ב-27 במאי 1839 (יהודית, עמ' 116). וראה גם: י' הופמן, פעלו של מוחמד עלי בסוריה, ירושלים תשכ"ג (עבודת דוקטור, בהכפלה). עמ' 224; ש' אביצור (לעיל, עמ' 148, הערה 13), עמ' 197–198; ד' תורה, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוגיו, א, תל-אביב תש"ז, עמ' 310.
- 12 סמוך לנחל א-ראבאדיה (נחל צלמון) שמדרום לו חירבת ראבאדיה. (מקום זה מופיע בבקשת אשכנזים מצפת לחכור באמצעות מונטיפיורי מן השר איברהים פאשא את טאבע'ה וסביבותיה יחד עם הזכיון לדיג במחצית הצפונית של ים כינרת!) (כ"י מונטיפיורי 574, איגרת 68A).
- 13 שם חאן מדרום-מערב לטאבע'ה, מדרום לו ארמון מן התקופה האומיית בשם חירבת מיניה (כיום חורבת מנים חנות מנים). מקום זה נזכר בקשר לנטינות עיבוד בפקוח עבדאללה פאשא לפני הכיבוש המצרי (יהודית, עמ' 243).
- 14 האדמות הסמוכות לטאבע'ה (כיום עין-שבע וסביבותיה).
- 15 אדמת אום-הניל (אינדיגו). נחל בשם זה מופיע במפת P.E.F., גל' VI והוא נשפך לכינרת סמוך לעין-שבע. שמו בא לו ככל הנראה מגידולי האינדיגו בסביבתו.
- 16 זיהוי אדמות אלו איננו ברור, אך לפי סדר הרשימה הן לחוף הכינרת בין טאבע'ה לכפר-נחום.

ארד תנחום¹⁷. ובזה המקום יכולים לחרוש בששים זוגות שוורים¹⁸. ובתוכם יש ערך חרישה ט"ו זוגות שוורים שאין צריכים לגשמים שסביבותיהם מים. ויכול להיות גנות ופרדסים טובים עד מאד. ומכל המקום ההוא יש להמלך הכנסה בשנה ערך שני מאות כ"ה פונט. והנה אנחנו הח"מ¹⁹ נתגדלנו באה"ק. ובקיא מאד במקומות הללו. אם על המלך טוב יקנה המקומות הללו בכל תוקף ועוז משום רשעת הגויים²⁰ ובעז"ה יכולים להתפרנס מזה אנשים רבים ויברכו שם כבודו לעולם. הכ"ד²¹ הבאים עה"ח יום א' כ"ה תמוז שנת תר"ט פעה"ק²² צפת ת"ו נאם אברהם הירש בר' סענדר הפק"י [?]
ונאם שלום בר"י פרידמאן [?]
ונאם חיים ווייס מאן
ונאם אברהם משה.

17 ארמת תל-חום, מקום בית-הכנסת העתיק המוחזק משלהי המאה הי"ט על-ידי הכנסייה הפראנציסקנית (השם תנחום מופיע גם בבקשת האשכנזים מצפת בתקצ"ט, ראה לעיל, הערה 12).

18 כלומר מידת הקרקעות שישים פאדאן של מחוז צפת (פאדאן) היא יחידת עיבוד של פלח אחד בצמד שוורים או בשלושה למשך שנה).

19 החתומים מטה.

20 כאן מביעים הכותבים אמונה ביכולתו של מונטיפיורי לקנות קרקעות ממשלתיות, כשם שגם בתקצ"ט האמינו בכך, למרות שהדבר היה בלתי-אפשרי לגבי אדמות חקלאיות שאינן מולכ.

21 הנה כה דברי.

22 פה עיר הקודש.